

УДК 159.922

ТИТОВ Іван Геннадійович

*кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології
Полтавського національного педагогічного
університету імені В.Г.Короленка*

ДО ОБҐРУНТУВАННЯ СТРУКТУРНО- ГЕНЕТИЧНОГО ПРИНЦИПУ У ПОСТНЕКЛАСИЧНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

У статті на підставі об'єднання уявлення про системно-структурну організацію психічних утворень з ідеєю про множинність детермінаційних впливів та процесуальність розвитку психіки робиться спроба обґрунтувати структурно-генетичний принцип. Доцільність введення цього принципу зумовлена появою в предметному полі постнекласичної психології складних систем, які характеризуються унікальністю, відкритістю та саморозвитком. Вказано на те, що структурно-генетичний принцип орієнтує на розкриття (через співвідношення із різними рівнями причинності) процесуальних аспектів структурно-функціональної організації та самоорганізації цілісних психічних феноменів.

***Ключові слова:** постнекласична раціональність, система, якість, системоутворювальний фактор, розвиток, детермінація, синергетика, структурно-генетичний принцип.*

Актуальність. Однією з найхарактерніших особливостей постнекласичної науки є залучення до її предметного поля складних унікальних систем, що характеризуються відкритістю та саморозвитком [52]. Чутливість до інтегральних якостей досліджуваної реальності, системних модусів існування психічного, різнорівневості його структурної організації та динамічних проявів поступово стає домінуючою у сучасній психології на постнекласичному етапі її розвитку [18]. Поява у «полі зору» психологічної науки такого роду об'єктів пов'язується з формуванням відповідного епістемологічного ресурсу (пізнавальних засобів і процедур), котрий є необхідним для їх адекватного вивчення. Йдеться, зокрема, про зростання

складності професійно-психологічного мислення, в межах якого «ізолювані і лише доповнюючі один одного принципи системності, розвитку та детермінізму остаточно втрачають свою автономність» [21, с.122], інтегруючись в єдину методологічну основу розуміння та пояснення досліджуваної реальності. На рівні частково-наукової методології психології такою інтегративною основою може стати *структурно-генетичний принцип*, котрий, як буде вказано нижче, *орієнтує на розкриття (через співвідношення із різними рівнями причинності) процесуальних аспектів структурно-функціональної організації та самоорганізації цілісних психічних феноменів*. Даний принцип, як нам видається, співзвучний основним положенням системного [33], системно-еволюційного [5], системно-динамічного [69] та психосинергетичного [28] підходів, зокрема, настанові вивчати психічне «як систему: єдину та цілісну, але разом із тим структуровану» [33, с.76]; вимозі розгляду психологічних систем від початку «як таких, що розвиваються» [28, с.61]; необхідності «розкрити ті детермінуючі фактори, котрі звільняють компоненти системи від надлишкових ступенів свободи» [5, с.68] тощо. Тож наведемо деякі аргументи на користь можливості об'єднання уявлення про системно-структурну організацію психічних утворень з ідеєю про множинність детермінаційних впливів та процесуальність розвитку психіки в єдиний структурно-генетичний принцип.

Виклад основного матеріалу. Передусім слід указати на те, що *сама по собі абстракція системності виявляється нечутливою до того особливого матеріалу, на який вона накладається*. Ілюстративною в цьому сенсі є точка зору відомого представника системної течії Б.Р. Гейнса. «Системою, – зазначає він, – є те, що розрізняється як система...У цьому полягає сутність системної теорії: розрізнення деякого об'єкта як системи є необхідним та достатнім критерієм його існування як системи» [67, р.1]. Звідси будь-який матеріальний або ідеальний об'єкт може бути розглянутий як система із притаманними їй цілісністю, єдністю, ієрархічною будовою

тощо. Проте, в такому разі 1) ємність поняття «система» обмежується «лише констатацією певної природи об'єкта, котра не спричиняє безпосередньо гносеологічних, а тим більше методологічних настанов для дослідника» [3, с.172]; 2) закономірне питання про достатність констатації системної природи досліджуваного об'єкта для розуміння його *специфічної* багатовимірності залишається без відповіді. Звичайно, можна вказати на характерні особливості системних об'єктів через експлікацію сукупності їхніх фіксованих властивостей, але у цьому випадку виникає так звана дилема специфічності, котра полягає у тому, що на основі емпіричного аналізу неможливо сформулювати загальні твердження про всі системи (на кшталт «усі предмети мають властивість *X*»), а якщо обмежитись розглядом специфічних систем, то результат виявляється вельми локальним, тривіальним та очевидним (наприклад, «деякі предмети мають/не мають властивість *X*») [59, с.86]. Більше того, апелювання до певних властивостей об'єкта (феноменологія проявів яких, до речі, може бути достатньо різноманітною) не забезпечує його сутнісної визначеності як цілісності, адже «довільний набір властивостей не може розглядатися як система до тих пір, доки ми не вказали, яка властивість цілісного об'єкта представляє цей набір часткових властивостей (властивостей частин), яка властивість у цілому породжується самою цією сукупністю в усій її повноті, усіма без виключення елементами та відношеннями» [2, с.63]. Є підстави вважати, що такою інтегральною характеристикою, котра конститує системність об'єкта, виступає його *якість*¹

¹ Такі підстави створюються існуючим у філософській традиції трактуванням якості як цілісної характеристики «функціональної єдності істотних властивостей об'єкта, його внутрішньої та зовнішньої визначеності, відносної стійкості, його відмінності від інших об'єктів або подібності до них» [60, с.255]. Також слід указати на значний евристичний потенціал використання даної категорії у царині психологічних досліджень, зокрема, у галузі психології особистості [8].

[7]. Остання ж задається стійким специфічним взаємовідношенням складових елементів об'єкта [60, с.255], тобто фактично його *структурними особливостями*. Тому при конкретно-науковому розкритті специфічної багатовимірності психічних феноменів доцільно зосередити увагу на особливостях саме їхньої структурної організації².

Як відомо, структурні характеристики системи відображають сукупність інваріантних, відносно стійких зв'язків між елементами, що забезпечують збереження її основних властивостей та цілісне продуктивне функціонування. При цьому міра структурованості може істотно варіюватись залежно від:

- ступеня диференційованості (гомегенності/гетерогенності) та рівневої інтегрованості компонентів (підсистем);
- динамічності зв'язків (координаційних, субординаційних, генетичних, функціональних та ін.), форм регуляції ієрархічної та гетерархічної взаємодії між ними;
- особливостей відношень даної системи з оточуючим середовищем та характером сформованих на цій основі зворотних (саморегуляційних) зв'язків [12], [48], [58].

Слід підкреслити, що найважливішою умовою структурної впорядкованості будь-якого цілісного утворення є наявність *системоутворювального фактора*, котрий, обмежуючи ступені свободи складових елементів, забезпечує їхнє вибіркове об'єднання у функціонально-динамічну систему. Таким імперативним фактором, який організовує систему будь-якого рівня, виступає майбутній позитивний (корисний) адаптивний результат³ [5]. В якості його інформаційної основи можна

² Звичайно, враховуючи при цьому фундаментальне положення про єдність субстратних, структурних та функціональних особливостей системних об'єктів [12], [35], [48].

³ Спектр таких пристосувальних результатів є достатньо широким: від оптимального для нормальної життєдіяльності перебігу різних метаболічних процесів до результатів психічної діяльності, репрезентованих «відображенням у свідомості людини життєво

розглядати антиципацію можливого, зорієнтованість на невизначеність, потенційність⁴. Саме те, що система «знаходить» у просторі можливого, здатне виступити своєрідним організатором та регулятором її активності, забезпечити відображення структурно-функціональною організацією системи специфіки її зв'язків з іншими системами та особливостей їхньої актуальної або потенційної взаємодії [39]. При цьому від мети-еталону-ідеалу (реального або уявного) система за рахунок негативних зворотних зв'язків отримує корегуючі сигнали, котрі нівелюють будь-яке відхилення у програмі поведінки, що виникло під дією зовнішніх впливів середовища [5], [15].

Уживані тут для опису внутрішньої структурно-рівневої будови системи поняття «системоутворювальний фактор» (фактор, який упорядковує множину компонентів у систему), «елемент» (мінімальний компонент, складова частина цілого), «відношення» (певна сукупність, виражена n -місним предикатом, де $n \geq 2$), «зв'язок» (відношення залежності, взаємної зумовленості та взаємовпливу об'єктів один на одне), «цілісність» (інтегрованість, автономність, якісна своєрідність об'єкта та його відокремленість від середовища), «організація» (динамічна сторона структури, її зміна у напрямку ускладнення, вдосконалення), «функція» (притаманний об'єкту спосіб поведінки, що сприяє збереженню основних параметрів його існування), «регуляція» (сукупність координаційних і компенсаторних механізмів, котрі забезпечують доцільне функціонування системи), «середовище» (умови, в яких існує та функціонує система), [1], [5], [24], [41], [49], [54] застосовуються й відносно об'єктів дослідження психологічної науки – психіки, поведінки, діяльності людини.

важливих понять, абстрактних уявлень про зовнішні предмети, інструкцій, знань» [53, с.74].

⁴ У цьому контексті цікавою видається спроба Д.О. Леонтєва [32] обґрунтувати необхідність введення категорії можливого як однієї з ключових у царині персонології.

Спроби вказати на специфічні закономірності структуризації елементів та їхнє функціональне об'єднання у впорядковану цілісність здійснювались у межах різних психологічних парадигм, котрі умовно можна об'єднати у два основні підходи – *когнітивний та особистісно-зорієнтований (персонологічний)* [57].

Так, предметом когнітивного підходу є структурні моделі інформаційної взаємодії людини і світу. Однією з перших у цьому напрямку стали гештальт-психологічні дослідження сприймання та мислення, внаслідок чого були описані цілісні структури психіки, утворення яких пов'язувалося з послідовним переструктуруванням (за законами прегнантності, фігури-фону, транспозиції та ін.) перцептивного поля або проблемної ситуації з метою пошуку адекватного ситуації гештальту (В. Келлер, К. Коффка, М. Вертхаймер) [65].

У генетичній психології Ж. П'яже цілісні структури інтелекту трактуються як такі, що відображають історію акомодатії до властивостей об'єктів, унаслідок чого індивід будує внутрішні моделі (схеми), що зберігають його досвід та зумовлюють специфіку асимілятивних процесів [65].

Доведення у межах когнітивної психології вирішальної ролі знання та пізнавальних структур у перебігу психічних процесів і поведінки людини (У. Найссер, Д. Норман, Р. Солсо) [23] призвела до виникнення низки когнітивних персонологічних теорій, найпоширенішою з яких є теорія особистісних конструктів Дж. Келлі. У ній особистість трактується як рухлива та мінлива, але разом із тим структурована система суб'єктивних засобів (конструктів) інтерпретації та прогнозування подій [20].

Також у когнітивній традиції виконані дослідження категоріальної структури свідомості [42], ментальних моделей світу як продуктів діяльності інтегрованого інтелекту [51], системної організації когнітивних та метакогнітивних процесів і якостей особистості [19], [62] тощо.

Імпліцитно або експліцитно ідея про цілісно-структурну організованість психіки представлена й у особистісно-

зорієнтованому (персонологічного) напрямку психологічних досліджень.

Так, у психоаналітичній традиції конституюючим утворенням, яке інтегрує свідомі та неусвідомлювані структурні елементи особистості в певну неповторну цілісність, визначаючи тим самим поведінкові стратегії, вважається Самість (К.Г. Юнг), життєвий стиль (А. Адлер), якості Его (Е. Еріксон) та ін. [63].

Із позицій гуманістичної психології особистість розглядається як унікальна цілісна відкрита світові система, що здатна до самоактуалізації і саморозвитку; має певну ступінь автономії від зовнішньої детермінації завдяки сенсам та цінностям, котрими вона керується в актах вибору; характеризується активністю та інтенційністю (Дж. Б'юдженталь, А. Маслоу, Г. Олпорт, К. Роджерс) [17].

У вітчизняній психології в якості «організаторів» особистісної цілісності розглядають мотиви і цілі діяльності [31], індивідуальний стиль діяльності [37], суб'єкт [14], [47], [55], а дуальність людини та світу долається за допомогою постулату діяльнісно-вчинкової взаємодії суб'єкта та об'єкта, особистості та соціального оточення, «я» та зовнішнього світу [46].

Таким чином, незважаючи на відмінності методологічних принципів, теоретичних постулатів та дослідницьких програм, у вказаних вище підходах можна знайти певну епістемологічну подібність: *психічні утворення описуються як цілісні, молярні структури, котрі опосередковують взаємодію людини і світу та містять як (не)усвідомлювані уявлення про об'єкт, так і (не)усвідомлюване знання суб'єкта про самого себе (свої наміри, способи дій, оцінку результатів взаємодії тощо).*

Подібні функціональні структури не виступають у вигляді «готових» та «таких, що перебувають у спокої», форм, а існують виключно в процесі розвитку й, відповідно, лише у ньому

можуть бути пізнані⁵. Тому дослідження структурно-рівневої організації інтегральних психічних утворень має поєднуватись із вивченням процесуальних аспектів їхнього розвитку. Інакше кажучи, структурно-синхронічне вивчення складного ієрархізованого об'єкту передбачає одночасний аналіз і його генетично-діахронічних характеристик [14], [33], [34], [45], [47]. Це змушує нас зупинитись на розгляді поняття розвитку докладніше.

По-перше, слід підкреслити, що не всілякі зміни об'єкта можуть бути кваліфіковані як процес його розвитку. Говорити про розвиток можна лише за наявності змін організованого об'єкту, що відбуваються в системний спосіб, мають незворотний, спрямований, закономірний характер та призводять до виникнення його нового якісного стану. Системно-цілісний характер якісних змін, їхня кумулятивність, наступність та впорядкованість, відносна стійкість та завершеність (результативність), здатність породжувати нові (емерджентні) властивості або якості є тими фундаментальними

⁵ Разом із тим, слід зазначити, що дієва реалізація вказаної епістемологічної настанови пов'язана із низкою труднощів. Останні, на думку В.О. Барабанщикова, полягають у тому, «що прийняті у психології дослідницькі процедури зорієнтовані на вивчення переважно результативних форм психічних явищ. Структурні компоненти психічних явищ, таких, як суб'єкт і об'єкт, образ або поняття, від початку розглядаються як *такі, що склалися*, тобто вже надані. Тим самим суб'єкт диз'юнктивно протиставляється об'єкту, образ або поняття відокремлюються від інших модальностей психіки та активності суб'єкта, а психічний акт «вирізається» з контексту життя людини і досліджується начебто з нуля, переважно у формально-динамічному плані. Навіть тоді, коли дослідникам вдається виокремити генетичні характеристики процесу..., вони розглядаються поза породжуючою їх основою, безвідносно до своїх передумов та наступної «долі», як дещо, що має самостійне значення. Все це призводить до того, що використовуваний поняттєвий апарат не відповідає природі досліджуваного явища, а пізнання фіксує лише поверхневий шар його організації» [11, с.93].

критеріями розвитку, котрі дозволяють виокремити цей процес з-поміж інших, неістотних (зворотних, стохастичних тощо) змін [36].

По-друге, розглядаючи появу нового якісного стану об'єкта як специфічну результативну ознаку розвитку, важливим видається висновок про те, що такий стан об'єкта «виступає як зміна його складу або структури (тобто виникнення, трансформація або зникнення його елементів і зв'язків)» [60, с.537]. Таке структурне перетворення системної цілісності відбувається через низку *стадій*. Спочатку дифузно-гомогенний стан системи змінюється на її диференційований стан, коли у межах цілого з'являються нові більш-менш автономні елементи та різноякісні взаємозв'язки між ними. При цьому спостерігається зростання складності внутрішньої організації системи, що часто перешкоджає її оптимальному функціонуванню. Надалі внаслідок виникнення численних протиріч між нескоординованими структурними компонентами та різнорідними зв'язками, між частковою готовністю системи до поведінки в інших умовах та інерцією попередніх принципів функціонування система переходить на новий рівень інтегрованості. Тут утворюються багаточисельні, достатньо стабільні зв'язки та взаємозалежності між окремими елементами як по горизонтальним, так і по вертикальним рівням системи. Таке оформлення, зміцнення та вдосконалення нової структурної організації, підсилення інтегративних зв'язків та центральних регулювальних механізмів призводить не лише до спрощення функціонування системи, не дивлячись на зростання рівня її складності, а й до утримання й накопичення нею позитивного змісту власного розвитку⁶, що створює передумови для наступності та поступальності цього процесу [6].

⁶ При цьому, як зазначає Я.О. Пономарьов, пройдені етапи (стадії) розвитку системи не зникають, а трансформуються у структурні рівні її організації та функціональні сходи подальших розвивальних взаємодій [43].

По-третє, в якості *найзагальніших механізмів розвитку* можуть розглядатися процеси одночасної системної спеціалізації різнорідних компонентів (функціонально необхідних властивостей або якостей)⁷, а також поступова генералізація новоутворених операціональних структур відносно змістових параметрів певного, але достатньо широкого класу об'єктів або сфер життєдіяльності [4], [47]. Важливим підґрунтям указаних механізмів є *гетерохронія* – різномовність у проходженні системними утвореннями певних стадій та асинхронність у досягненні ними оптимумів свого розвитку. «Неоднакова тривалість, швидкість, темп розвитку різних систем, – зазначає з цього приводу О.А. Сергієнко, – створюють необхідне адаптивне їхнє об'єднання на різних рівнях становлення, де високорозвинені системи у поєднанні з тими, що розвиваються, породжують взаємодію стабільних і динамічних ланок розвитку» [50, с.125]. Найявність такої динамічної взаємодії між ієрархічними структурними утвореннями, що перебувають на різних стадіях та рівнях розвитку, забезпечує безперервність розвитку.

По-четверте, процес розвитку може набувати різних *форм*, основними з яких виступає *прогрес*, що визначається як перехід від нижчого до вищого, від менш до більш досконалого, а також *регрес* – зворотні за напрямом перебудови системи. Описані в [6] критерії прогресивного розвитку – висока організаційна інтегрованість системи у поєднанні з розмаїттям типів внутрішньо- та міжсистемних відношень; інтенсивне та ефективне використання нею власних енергетичних ресурсів; здатність до інформаційного відображення оточуючого середовища та самої себе з наступним вдосконаленням на цій основі відповідних пластичних саморегуляційних процесів; прискорення темпів розвитку; пристосованість до екологічних умов існування – дозволяють віддиференціювати його від

⁷ Психофізіологічні аспекти розгортання цього механізму розкрито у межах системно-селекційної концепції пам'яті та навчання (див. огляд у [56, с.138-140]).

регресивних змін (котрі, на відміну від деградації, також пов'язуються з якісним перетворенням системи, певним її оновленням). Останні характеризуються «таким рухом вихідних форм, котре призводить до зниження рівня їхньої організації, до звуження функціональних можливостей, зростання спеціалізованості, падіння залежності від часткових елементів середовища, уповільнення темпів розвитку» [6, с.36].

По-п'яте, будучи невід'ємною імпліцитною формою існування системи, *процес будь-якого розвитку, в тому числі – психічного, сам по собі виявляється як складноорганізована, багатовиміра та багаторівнева діахронічна цілісність*. На користь уявлення про системний характер розвитку можуть бути наведені наступні аргументи.

1. У фундаментальних положеннях про психічне як процес [26], [34], [47] та про континуально-недиз'юнктивну природу психічного [14] динаміка психіки вважається її головною іманентною властивістю. «У той же час саме поняття системи за визначенням містить у собі показник розвитку. Тобто будь-який системний об'єкт повинен мати здатність до розвитку, а процес розвитку передбачає наявність складної системної організації» [38, с.3].

2. Система утворюється різнорідними структурними компонентами, динамічні зв'язки між якими забезпечують її цілісне інтегративне функціонування. З цими вихідними якостями системи співвідносяться базові характеристики будь-якого процесу розвитку, внаслідок чого він «розглядається як поява властивостей цілісної системи та може бути зрозумілим лише в термінах складної взаємодії її компонентів» [50, с.125-126].

По-шосте, висловлені вище міркування про системний характер процесу розвитку має безпосереднє відношення до проблеми його *детермінації*. Різнорівневість та складна ієрархічна організація розвитку, одночасна залученість до нього різних за походженням компонентів і процесів передбачає, «що й детермінація реально виступає як багатопланова, багаторівнева – така, що містить явища різних (багатьох)

порядків, тобто як система» [33, с.99]. Відповідно, динаміка розвитку характеризує рух системи детермінант, котрі:

– перебувають між собою у відношеннях взаємного накладання та перекриття – суперпозиції [66];

– залежно від поточних обставин життя людини можуть виконувати функції причини, наслідків, зовнішніх і внутрішніх факторів, умов, передумов та опосередковуючих ланок [10];

– безперервно довизначаються в самому процесі і тому ніколи не можуть бути повністю передбачені [11].

Говорячи про власне психічний розвиток, слід підкреслити, що специфічна складність, комплексність, динамічність та нелінійність його детермінації визначається полісистемним способом існування людини, її залученістю до найрізноманітних надіндивідуальних інтеграцій⁸ [4], [33]. Це дозволяє розглядати біологічні та соціокультурні фактори розвитку як різні, але в той же час тісно взаємодіючі ланки системної детермінації цього процесу. Більше того: теза про детермінацію психічного розвитку людини системами, з якими вона взаємодіє, має бути доповнена положенням про активність самої людини у цьому детермінаційному процесі з включенням у ланцюги причинно-наслідкових зв'язків актів й процесів самодетермінації людиною своєї поведінки й свого особистісного розвитку [9]. Звідси можна припустити, що існуючі формулювання принципу детермінізму – «внутрішнє діє через зовнішнє» (і цим себе змінює) [31] й «зовнішнє діє через внутрішнє» (і цим змінює зовнішнє) [47], –

⁸ У певному сенсі людина є володарем цілої системи світів та просторів, у тій чи іншій мірі пов'язаних з реальністю, в якій вона живе (наприклад, простір минулого, простір теперішнього та цілій «пучок» майбутніх віртуальних просторів). Це дозволяє їй ділити власне життя на осмислені етапи, вибудовувати повноцінні моделі різних варіантів можливого майбутнього та розробляти конкретні стратегії їх досягнення. Багатоплановість та багатогранність буття зумовлює появу в науковому дискурсі такого специфічного феномену, як множинність світів (багатосвіття, мультиверсум), що вивчається у межах «еверетики» [29].

відображаючи пріоритет зовнішнього або внутрішнього у розумінні причинності, описують загальне інтегроване поле детермінації психічного та виявляються у різних контекстах: перший – під час розгляду людини переважно як суб'єкта суспільної діяльності, а другий – переважно як суб'єкта саморозвитку, творчої самодіяльності.

У площині аналізу системної детермінації психічного розвитку людини виявляється евристичний потенціал *синергетики* – міждисциплінарної області досліджень, пов'язаних із виявленням універсальних закономірностей розвитку та самоорганізації відкритих, нелінійних, неврівноважених систем різної природи (фізичних, хімічних, біологічних, соціальних та ін.), у тому числі й психічних [28], [44], [61]. Результати сучасних синергетичних досліджень вказують на те, що внутрішнім механізмом формування та розвитку складних структур є чергування у системі станів хаосу та порядку, котрі з'єднані фазами переходу до хаосу (анігіляції структур) та виходу з нього (самоорганізації відносно стійких структур). Лише певний період часу система здатна підтримувати стабільний, впорядкований режим власного функціонування та постійно відтворювати свою організацію за рахунок негативного зворотного зв'язку, котрий забезпечує гомеостатичну рівновагу із середовищем. Проте на деякій, як правило достатньо високій, стадії свого розвитку внаслідок задіяння ліній позитивного зворотного зв'язку складноорганізовані структури стають більш чутливими до змін констант середовища та хаотичних дрібних флуктуацій (випадкових відхилень характеристик системи від середніх значень). Це призводить до експоненціального зростання величини таких дрібних відхилень, запуску процесів надшвидкого розвитку структур у режимі загострення (*blow up*) та «розгойдування» організації системи до критичної точки. У цей зламний момент – точці біфуркації – складні локалізовані структури переходять або в хаотичний стан (розпадаються), або на більш високий рівень організації (стаючи так званими

дисипативними структурами)⁹. Перехід у точці біфуркації на ту чи іншу з можливих траєкторій залежить, з одного боку, від нестійкості системи щодо випадкових збурювань¹⁰, а з іншого – від наявних у відкритих нелінійних середовищах атракторів, потрапляючи до області тяжіння яких система неминуче еволюціонує до цього відносно стійкого стану (структурі). У зв'язку з цим підкреслюється, що у точках біфуркації проявляється певна передзаданість, переддетермінованість «вибору» системою цілей та шляхів власного розвитку її майбутнім станом. Інакше кажучи, теперішні системи визначається не лише її минулим, але й будеється, організовується, формується з майбутнього, відповідно до майбутнього порядку [15], [22], [44].

Таким чином, зазначені вище особливості розвитку складних системних об'єктів націлюють на дослідження психіки людини як полісистемної цілісності, розвиток якої слід розглядати у структурно-динамічному, хронологічному та каузально-детермінаційному аспектах. Звідси випливає низка принципових вимог до методичних засад дослідження психологічних систем. По-перше, об'єкт має вивчатися у його природному спонтанному стані та розвитку: «Метод такого вивчення має радикально відрізнятись від метода стимул-реакція, а саме, система повинна бути поміщена у ті чи ті природні для неї зовнішні умови, де спостерігається та фіксується її спонтанна поведінка в даних умовах» [28, с.61]. Ідеться про необхідність «вписування» розвитку психічної системи у природний потік життя суб'єкта, врахування єдності

⁹ З'ясування моменту нестійкості складно організованої системи (у психології такий феномен отримав назву сенситивний період) дозволяє ефективно управляти нею шляхом оптимальних за топологічною конфігурацією резонансних інформаційних впливів [22], [28].

¹⁰ Ефект впливу таких збурювань є різним залежно від низки факторів: стадії розвитку процесу, ступеня складності структури, місця розташування збурювання (чи потрапляє воно у центральну частину структури або на її периферію) тощо.

психічних явищ з умовами їхнього існування та розвитку¹¹. Лише в контексті певної сфери буття, в межах різних за змістом, способом організації та масштабом (макро-, мезо-, мікро-) обставинах життєдіяльності людини може бути розкрито онтологічне підґрунтя багатовимірності та багаторівневості цілісних психічних утворень, лише «тут знаходяться підстави предметного змісту та динаміки досліджуваного феномену» [10, с.33]. По-друге, інтегральність психічних явищ вимагає їхнього рівневого аналізу: виокремлення твірних кожного рівня з наступним моделюванням сукупності структурно-функціональних та генетичних зв'язків між ними. Це передбачає: а) комплексне використання експериментальних, психодіагностичних (об'єктивних, суб'єктивних, проєктивних) та якісно-феноменологічних методичних підходів [40]; б) застосування поряд із кореляційним та каузальним аналізом методів багатовимірної статистики (багатовимірного шкалювання, кластерного аналізу тощо) [28] із залученням концептуального апарату теорії нечітких множин [70] та графічним моделюванням отриманих структур [27]; в) розробку таких пояснювальних схем, котрі б інтегрували генетичний та структурний підходи до інтерпретації одержаних емпіричних даних про системні об'єкти, уможливаючи на основі цього їхнє типологічне групування, таксономію. По-третє, перехід від дискретного розуміння цілісних психічних феноменів до континуально-генетичного уявлення про них передбачає відтворення у динамічних моделях процесу виникнення і становлення досліджуваного об'єкта, а також прогнозування ймовірних варіантів його майбутнього [34]. Лише за цих умов «дослідні дані (отримані або шляхом вивчення конкретних продуктів діяльності..., або аналізу діалогічних форм спілкування, або використання лабораторних експериментів тощо) можуть стати одночасно й об'єктивними, й такими, що не суперечать мінливій природі людини» [13, с.136-137].

¹¹ Форма такої єдності людини та її середовища описується в термінах «ситуації», «події життя», «життєвого світу», «життєвого простору» [10], [16], [25], [30], [68].

Висновки. Отже, наведені вище міркування дозволяють констатувати наявність двостороннього зв'язку між структурною характеристикою системи та процесами її виникнення, становлення й розвитку: рівні функціональної організації та генеза системи втілюються в її структурі, а кожний етап розвитку є структурно оформленим та має свою системну організацію. Тому вивчення структури на деякому етапі необхідно призводить до необхідності пізнання і законів її зміни; з іншого боку, вивчення генези набуває суворого наукового характеру лише тоді, коли вдається розкрити структуру об'єкта, що розвивається, та структуру самого процесу розвитку. Концептуальним підґрунтям такого роду досліджень і є, як ми прагнули вказати, структурно-генетичний принцип.

Список використаних джерел

1. Аверьянов А.Н. Система : философская категория и реальность / А.Н. Аверьянов. – М. : Мысль, 1976. – 188 с.
2. Агошкова Е.Б. Категория «система» в современном мышлении / Е.Б. Агошкова // Вопросы философии. – 2009. – №4. – С.57-71.
3. Агошкова Е.Б. Эволюция понятия системы / Е.Б. Агошкова, Б.В. Ахлибининский // Вопросы философии. – 1998. – №7. – С.170-178.
4. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания / Б.Г.Ананьев. – Л. : Изд-во Ленинградского университета, 1968. – 336 с.
5. Анохин П.К. Философские аспекты теории функциональной системы : Избранные труды / П.К. Анохин. – М. : Наука, 1978. – 400 с.
6. Анцыферова Л.И. Категория развития в психологии / Л.И. Анцыферова, Д.Н. Завалишина, Е.Ф. Рыбалко // Категории материалистической диалектики в психологии. – М. : Наука, 1988. – С.22-55.
7. Ахлибининский Б.В. Теория качества в науке и практике : Методологический анализ / Б.В. Ахлибининский, Н.И. Храленко. – Л. : Изд-во Ленинградского университета, 1989. – 200 с.
8. Балл Г.А. Личность как модус культуры и как интегративное качество лица / Г.А. Балл, В.А. Мединцев // Мир психологии. – 2010. – №4. – С.167-178.

9. Балл Г.О. Раціогуманістична орієнтація в опрацюванні категорії особистості у психології / Г.О. Балл // Актуальні проблеми психології. – Т. 11. Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. – Вип. 4. – Ч. 1 / За ред. С.Д. Максименка, М.В. Папучі. – К., 2011. – С.10-20.

10. Барabanщиков В.А. Системная организация и развитие психики / Владимир Александрович Барabanщиков // Психологический журнал. – 2003. – Том 24. – № 1. – С.29-46.

11. Барabanщиков В.А. Системный подход в структуре психологического познания / В.А. Барabanщиков // Методология и история психологии. – 2007. – Том 2. – Выпуск 1. – С.86-99.

12. Блауберг И.В. Становление и сущность системного подхода / И.В. Блауберг, Э.Г. Юдин. – М. : Наука, 1973. – 270 с.

13. Братусь Б.С. Аномалии личности / Б.С. Братусь. – М.: Мысль, 1988. – 301 с.

14. Брушлинский А.В. Проблемы психологии субъекта / А.В. Брушлинский. – М.: Институт психологии РАО, 1994. – 109с.

15. Буданов В.Г. О методологии синергетики / В.Г. Буданов // Вопросы философии. – 2006. – №5. – С.79-94.

16. Василюк Ф.Е. Психология переживаний. Анализ преодоления критических ситуаций / Ф.Е. Василюк. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 199 с.

17. Гуманістична психологія: Антологія: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів: У 3-х т.; Упорядники й наукові редактори Роман Трач (США) і Георгій Балл (Україна). – К.: Університетське видавництво «Пультари», 2001. –

Т. 1 : Гуманістичні підходи в західній психології ХХ ст. – 252 с.

18. Гусельцева М.С. Понятие прогресса и модели развития психологической науки / М.С. Гусельцева // Методология и история психологии. – 2007. – Том 2. – Выпуск 3. – С.107-119.

19. Карпов А.В. Психология метакогнитивных процессов личности / А.В. Карпов, И.М. Скитяева. – М. : ИП РАН, 2005. – 352 с.

20. Келли Дж. А. Теория личности : психология личностных конструкторов / Д.А. Келли. – СПб. : Речь, 2000. – 249 с.

21. Ключко В.Е. Парадигмальная динамика психологической науки как процесс усложнения психологического мышления /

В.Е. Ключко // Парадигмы в психологии : науковедческий анализ / Отв. ред. А.Л. Журавлев, Т.В. Корнилова, А.В. Юревич. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2012. – С.106-135.

22. Князева Е.Н. Синергетика как новое мировоззрение : диалог с И. Пригожиным / Е.Н. Князева, С.П. Курдюмов // Вопросы философии. – 1992. – №2. – С.3-20.

23. Когнитивная психология / Под ред. В.Н. Дружинина, Д.В. Ушакова. – М. : ПЕР СЭ, 2002. – 480 с.

24. Колесников Л.А. Основы теории системного подхода / Л.А. Колесников. – Киев: Наукова думка, 1988. – 174 с.

25. Коржова Е.Ю. Психологическое познание судьбы человека / Е.Ю. Коржова. – СПб. : РГПУ им. А.И. Герцена, Союз, 2002. – 334 с.

26. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г.С. Костюк. – К. : Радянська школа, 1989. – 608 с.

27. Кристофидес Н. Теория графов. Алгоритмический подход / Н. Кристофидес. – М. : Мир, 1978. – 429 с.

28. Крылов В.Ю. Психосинергетика как возможная новая парадигма психологической науки / В.Ю. Крылов // Психологический журнал. – 1998. – Т.19. – №3. – С. 56-62.

29. Лебедев Ю.А. Эвереттизм и эвереттика [Электронный ресурс] / Ю.А. Лебедев. – Режим доступа : <http://www.everettica.org/art/Ev-ism-icssa.pdf>

30. Левин К. Теория поля в социальных науках / К. Левин. – СПб. : Сенсор, 2000. – 368 с.

31. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев // Избранные психологические произведения: В 2-х томах: под ред. В.В. Давыдова, В.П. Зинченко, А.А. Леонтьева, А.В. Петровского. – М.: Педагогика, 1983. – Т.2. – С. 94-231.

32. Леонтьев Д.А. Новые ориентиры понимания личности в психологии : от необходимого к возможному / Д.А. Леонтьев // Вопросы психологии. – 2011. – №1. – С. 3-27.

33. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б.Ф. Ломов. – М. : Наука, 1984. – 444 с.

34. Максименко С.Д. Генезис существования личности / С.Д. Максименко. – К.: Издательство ООО «КММ», 2006. – 240 с.

35. Марков Ю.Г. Функциональный подход в современном научном познании / Ю.Г. Марков. – Новосибирск : Наука, 1982. – 255 с.

36. Материалистическая диалектика как общая теория развития: В 4 т. / Под. рук. и общ. ред. Л.Ф. Ильичева. – М. : Наука, 1982-1983. – Т. 1 : Философские основы теории развития. – 1982. – 496 с.
37. Мерлин В.С. Очерк интегрального исследования индивидуальности / В.С. Мерлин. – М. : Педагогика, 1986. – 256 с.
38. Митькин А.А. На пути к системной психологии развития / А.А. Митькин // Психологический журнал. – 1997. – Т.18. – №3. – С.3-12.
39. Митькин А.А. Принцип самоорганизации систем : критический анализ / А.А. Митькин // Психологический журнал. – 1998. – Т.19. – №4. – С.117-131.
40. Моргун В.Ф. Основи психологічної діагностики: Навчальний посібник / В.Ф. Моргун, І.Г. Тітов. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2013. – 464 с.
41. Нечипоренко В.И. Структурный анализ систем / В.И. Нечипоренко. – М.: Сов. радио, 1977. – 216 с.
42. Петренко В.Ф. Основы психосемантики / В.Ф. Петренко. – СПб. : Питер, 2005. – 480 с.
43. Пономарев Я.А. Методологическое введение в психологию / Я.А. Пономарев. – М. : Наука, 1983. – 206 с.
44. Пригожин И. Порядок из хаоса : Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс. – М. : Прогресс, 1986. – 432 с.
45. Принцип системности в психологических исследованиях / Под ред. Д.Н. Завалишиной, В.А. Барabanщикова. – М. : Наука, 1990. – 184с.
46. Роменець В.А. Вчинок і постання канонічної психології / В.А. Роменець // Людина. Суб'єкт. Вчинок : Філософсько-психологічні студії / За заг. ред. В.О. Татенка. – К. : Либідь, 2006. – С. 11-36.
47. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир / С.Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2003. – 512 с.
48. Садовский В.Н. Основания общей теории систем / В.Н. Садовский. – М. : Наука, 1974. – 279 с.
49. Свидерский В.И. О диалектике элементов и структуры / В.И. Свидерский. – М. : Соцэкгиз, 1962. – 275 с.
50. Сергиенко Е.А. Системно-субъектный подход : обоснование и перспектива / Е.А. Сергиенко // Психологический журнал. – 2011. – Т.32. – №1. – С.120-132.

51. Смутьсон М.Л. Интеллект і ментальні моделі світу / М.Л. Смутьсон // Наукові записки. Серія “Психологія і педагогіка”. Тематичний випуск : “Сучасні дослідження когнітивної психології”. – Острого: Вид-во “Острозька академія”, 2009. – Вип. 12. – С.38-49.

52. Степин В.С. Саморазвивающиеся системы и постнеклассическая рациональность [Электронный ресурс] / В.С. Степин. – Режим доступа :<http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000249/index.shtml>

53. Судаков К.В. Функциональная система / К.В. Судаков // Вопросы философии. – 1984. – №10. – С.73-78.

54. Сурмин Ю.П. Теория систем и системный анализ : Учеб. пособие / Ю.П. Сурмин. – К. : МАУП, 2003. – 368 с.

55. Татенко В.А. Психология в субъектном измерении: монография / В.А. Татенко. – К.: Видавничий центр “Просвіта”, 1996. – 404 с.

56. Тітов І.Г. Вступ до психофізіології / І.Г. Тітов. – К. : Академвидав, 2011. – 296 с.

57. Тітов І.Г. Категорія цілісності у психології особистості / І.Г. Тітов // Матеріали II Всеукраїнського психологічного конгресу, присвяченого 110 річчю від дня народження Г.С. Костюка (19-20 квітня 2010 року). – Т.1. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. – С.424-427.

58. Уемов А.И. Системный подход и общая теория систем / А.И. Уемов. – М. : Мысль, 1978. – 272 с.

59. Ушаков Д.В. Языки психологии творчества : Яков Александрович Пономарев и его научная школа / Д.В. Ушаков // Психология творчества : школа Я.А. Пономарева / Под ред. Д.В. Ушакова. – М. : Изд-во ИП РАН, 2006. – 19-144 с.

60. Философский энциклопедический словарь / Редкол. : С.С. Аверинцев, Э.А. Араб-Оглы, Л.Ф. Ильичев и др. – 2-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с.

61. Хакен Г. Синергетика / Г. Хакен. – М. : Мир, 1980. – 405 с.

62. Холодная М.А. Психология интеллекта. Парадоксы исследования / М.А. Холодная. – Томск: Изд-во Томского университета, М. : Изд-во «Барс», 1997. – 377 с..

63. Хьелл Л. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб. : Питер, 2008. – 609 с.

64. Цвиркун А.Д. Структура сложных систем / А.Д. Цвиркун. – М.: Сов. радио., 1975. – 200 с.

65. Шульц Д.П. История современной психологии: Пер с англ. / Д.П. Шульц, С.Э. Шульц – СПб.: Евразия, 1998. – 528 с.
66. Юревич А.В. Объяснение в психологии / А.В. Юревич // Психологический журнал. – 2006. – №1. – С.97-106.
67. Gaines B.R. General Systems Research : Quo Vadis? / B. R. Gaines // General Systems : Yearbook of the Society for General Systems Research. – 1979. – Vol.24. – P.1-9.
68. Magnusson D. Wanted : A psychology of situation / D. Magnusson // Towards a Psychology of Situations : An Interactional Perspective. – Hillsdale, NJ : Lawrence Erlbaum Associates, 1981. – P.9-36.
69. Thelen E. Dynamic System Approach to the Development of Cognition and Action / E. Thelen, L.A. Smith. – Cambridge :MIT Press, 1994. – 376 p.
70. Zadeh L.A. Fuzzy Sets / L. A. Zadeh // Information and Control. – 1965. – Vol.8. – № 3. – P.338-353.

И.Г. Титов

К ОБОСНОВАНИЮ СТРУКТУРНО-ГЕНЕТИЧЕСКОГО ПРИНЦИПА В ПОСТНЕКЛАССИЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИИ

В статье на основании объединения представлений о системно-структурной организации психических образований с идеей о множественности детерминационных влияний и процессуальности развития психики предпринимается попытка обосновать структурно-генетический принцип. Целесообразность введения этого принципа обусловлена появлением в предметном поле постнеклассической психологии сложных систем, характеризующихся уникальностью, открытостью и саморазвитием. Показано, что структурно-генетический принцип ориентирует на раскрытие (через соотношение с разными уровнями причинности) процессуальных аспектов структурно-функциональной организации и самоорганизации целостных психических феноменов.

Ключевые слова: *постнеклассическая рациональность, система, качество, системообразующий фактор, развитие, детерминация, синергетика, структурно-генетический принцип.*

I.G. Titov

**TO THE GROUNDING OF THE STRUCTURE-GENETIC PRINCIPLE IN
THE FRAMEWORK OF POST-NON-CLASSIC PSYCHOLOGY**

The article discusses methodological problems of post-non-classic psychology. An attempt to ground the structure-genetic principle, based on the ideas of system-structure organization of psychic formations, continuity of psychic's development, and its multidetermination, was made. The necessity of providing of such principle is caused by the appearance within the problem field of post-non-classic psychology of complex, unique, open, and self-developing systems. Some problems of system approach in the epistemology of science are analyzed. It has been underlined that integral characteristic, which constitutes system nature of the object, was its quality (functional entity of object's substantial treats, its internal and external definition, its similarity or difference from other objects). In psychology the specific laws of elements structuring and their functional unifying into ordered entity could be described within cognitive and personological approaches. The criteria of the development in psychology as well as its main stages, forms, and general mechanisms are discussed. It is grounded that the process of any development, including psychological one, being necessary implicit form of system's existence, could be considered by itself as a complex, organized, multidimensional, and multilevel diachronic entity. From the position of synergy the flowing of determinants' system is postulated. The conclusion of the necessity of complex methodical approach to the research of integral psychic phenomena is made.

Thus, it has been shown, that structure-genetic principle reveals (through correlation with the different levels of causality) continual aspects of structure-functional organization an self-organization of system psychic phenomena.

Key words: *post-non-classic rationality, system, quality, system-forming factor, development, determination, synergy, structure-genetic principle.*

Надійшла до редакції 28.01.2014 р.